

УДК 316.728: 573023

ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ КУХНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ

Ніколенко Вадим Вікторович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті аналізуються особливості становлення радянської кухні на тлі організації суспільного життя того періоду. Підкреслюється, що соціологічний вимір процесів формування радянської кухні та основних форм її прояву надає можливість побачити певні недоліки та деформації її інституціоналізації, а також конкретизувати загальну панораму дисфункцій тогочасного суспільства. Зроблено висновок про деградацію гастрономічної культури в СРСР, зумовлену економічними та ідеологічними чинниками.

Ключові слова: радянська кухня, гастрономія, система харчування, держава, економіка.

В статье анализируются особенности становления советской кухни на фоне организации общественной жизни того периода. Подчеркивается, что социологическое измерение процессов формирования советской кухни и основных форм ее проявления предоставляют возможность увидеть определенные недостатки и деформации ее институционализации, а также конкретизировать общую панораму дисфункций общества в советское время. Сделан вывод о деградации гастрономической культуры в СССР, обусловленной идеологическими и экономическими факторами.

Ключевые слова: советская кухня, гастрономия, система питания, государство, экономика.

The article investigates the formation of symptomatic features of «Soviet cuisine» as part of the processes of organization of social life in the Soviet Union. Sociological study of the formation of «Soviet cuisine» and its main manifestations provide an ability to specify a general panorama of subsistence society in the Soviet era and to determine the disadvantages in the process of its institutionalization. In general, the conclusion of a general degradation of gastronomic culture in that period, especially given the significant problems with State's functions, is made.

Keywords: Soviet cuisine, gastronomy, the system of food, state, economy.

Те, як харчувався/харчується соціум, може красномовно свідчити про його минуле/сьогодення. Стан радянської кухні, ілюструє загальну панораму низької якості життя середньостатистичної людини того періоду. В такому ракурсі «міфологія» їжі здатна багато розповісти про взаємини держави та суспільства, домінуючу культуру останнього, тип економіки, а також визначити місце людини в загальній системі соціальних координат певної країни. Зважаючи на це, наявне дослідницьке завдання, на розв'язання якого спрямовано дану роботу, полягає у з'ясуванні впливу низки політичних, економічних та соціальних чинників на гастрономічну культуру СРСР, точніше, одну з форм її прояву – радянську кухню (такий вплив, на нашу думку, досі недостатньо досліджений у вітчизняному соціальному пізнанні). Отже, мета цієї статті полягає у соціологічній діагностиці основних чинників становлення радянської кухні як продукту тоталітарної системи та суспільства дефіциту.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що в межах сучасного українського наукового дискурсу подібні питання піднімаються здебільшого спорадично, поки що відсутній систематичний інтерес до цієї проблеми. Серед нечисленних робіт з цього приводу наведемо дослідження таких науковців, як В. Похльобкін, В. Коротич, І. Глущенко, В. Краскова, Н. Лебіна. Попри це, наразі все ще не вистачає панорамних, комплексних розвідок, в яких гастрономія виступала б «лакмусовим папіром» особливостей організації суспільного життя, його патологій та деформацій за радянських часів.

Щодо головного поняття нашої розвідки – «радянська кухня», то воно може бути визначено як ідеологічно (штучно) створені практики організації всесоюзної системи харчування (і як наслідок, змісту меню кожного громадянина), що зумовлювались політичними, економічними, соціальними тощо особливостями тогочасної суспільної ситуації.

Перш ніж проаналізувати останні етапи інституціоналізації радянської кухні, наголосимо на безпрецедентному руйнуванні попереднього гастрономічного культурного комплексу, яке відбулося після Першої світової війни, революційних подій 1917 р. громадянської війни 1918-1920 рр. та впродовж радянських часів, передусім, з огляду на загальний харчовий дефіцит та інші похідні від процесів функціонування тоталітарної держави, командно-адміністративної економіки тощо. Чого варта гранчаста склянка, або кип'ятильник – справжні пам'ятники побутового аскетизму радянської епохи [5]. До речі, 11 вересня 2013 р. гранчастій склянці виповнилось 70 років. Натепер вона неабияка гастрономічна особливість ресторанів у стилі «ретро». Її проєктант – добре відома більшості народжених в СРСР скульптор В. Мухіна.

Розвинуті моделі гастрономічної культури дорадянського періоду, які, щоправда, були розповсюджені здебільшого з-поміж нечисленних фінансово забезпечених верств населення, після згаданих вище подій початку ХХ ст. зазнали нищівного впливу суспільства дефіциту. Мова йде про наявність розвинутих гастрономічних традицій бомонду царської імперії, які були вщент зруйновані (деякі з них переформатовані на новий лад) разом з іншими залишками монархії Романових. Головною причиною такого становища речей стали політичні чинники, зокрема вплив тоталітарної держави на всі підсистеми організації функціонування суспільства. Її представники за власними політичними правилами намагалися регламентувати абсолютно все, в тому числі й гастрономічні практики населення. Своєю чергою, такі ініціативи не забарилися відобразитись на організації меню кожної особи та, більш широко, ставленні до неї з боку тогочасного політикуму, хоча, звісно, воно (таке ставлення) не завжди усвідомлювалося «*nomo soveticus*».

Зазначимо, що багато дослідників поділяють думку про деградацію гастрономічної культури за часів СРСР, хоча й роблять наголос на інших чинниках впливу (економічних, соціальних), що призвели до такого стану речей. Так, наприклад, Л. Сквирський обґрунтовує цю позицію, у контексті періодизації гастрономічної історії СРСР, в якій поступово розкриває загальну панораму, за його визначенням, кулінарного дикунства, спричиненого продуктивним мінімумом, відсутністю приватної власності, громадянської активності в суспільному житті тощо [15]. З іншого боку, на нашу думку, не варто забувати, що декаданс високого кулінарного мистецтва в той період можна пояснити не лише згаданими вище обставинами, але й зневагою нової владної верхівки (після Жовтневої революції) до отримання гастрономічних задовольень як таких. Подібне спартанське бачення власного самозабезпечення в елітарних політичних групах протрималося недовго. В будь-якому разі В. Краскова пише: «Перше покоління радянської номенклатури складалося з професійних революціонерів, які не особливо прагнули комфорту. Аскетизм був нормою їхнього життя. Особисті потреби зводилися до мінімуму» [6, с. 4].

Попри певні проблеми в процесах забезпечення продовольством масової людини ще до початку ХХ ст., в цілому фахівці вважають, що загальна культура трапези, гастрономія ХІХ ст. були все ж таки більш розвинутими. Враховуючи це, історики зауважують, що на перетині ХІХ-ХХ століть в країні налічувалось десятки тисяч трактирів, харчевень та велика кількість ресторанів [15]. Примітним є те, що гості царської імперії дивувались великій кількості таких підприємств: «В обох столицях так багато ресторанів, в тому числі й французьких, німецьких і італійських...» [15]. Окрім того, вулиці були заповнені аналогом сучасної американської швидкої їжі. Численні торговці з маленьких лавочок, а то й зовсім з власних рук продавали роздрібні порції збитню, лимонаду, пирогів, яблук мочених, морозива тощо [1, с. 193]. По базарам та ярмаркам ходили підприємливі особи з укутаними в ковдри мідними баклагами. Вони нагадували Фігаро, тобто веселого та дещо хитруватого італійського персонажу з народу [4, с. 43].

Проте вулична торгівля через низку об'єктивних та суб'єктивних причин не змогла закріпитися та поширитися суспільним (господарським) простором постреволюційного періоду. Незважаючи на це, харчові традиції гастрономічної культури минулого за інерцією соціокультурного життя ще довго нагадували про себе. Звичайно, регламентувалась подібна практика вже виключно централізованою системою на чолі з тоталітарним державним керівництвом. Більше того, ці інтенції були повністю видозмінені відповідно до панівної політичної риторики радянського стибу. Мова йде про прагнення з боку держави до монополізації функції забезпечення населення їжею через розгалужену, хоча й дещо аскетичну систему громадського харчування. Відповідальні особи не зупиняючись у власному ентузіазмі та імпульсивності перетворювали колишні ресторани, трактири, харчевні на їдальні, а через деякий час – на пельменні, чебуречні тощо. Основна причина такої штучної трансформації гастрономічного простору полягала у відмові від спогадів про минуле та прагненні до повної реалізації одного із наскрізних завдань більшовицької партії – поширення та закріплення в масовій свідомості радянських людей цінностей патерналізму, колективізму, соціальної рівності, інтернаціоналізму тощо. В такий спосіб формувался екстернальний тип особистості, яким без будь-яких складнощів можна було б маніпулювати на власний розсуд. Звісно, що такі цінності набагато легше було нав'язувати не в межах окремої ресторанної кухні,

котра вважалась посібником індивідуалізму та дрібнобуржуазного прагматизму [2, с. 85], а через, в тому числі, й стандартизований, уніфікований, синхронізований публічний харчовий простір, де соціальні нерівності мали б бути остаточно зведені нанівець.

Окрім того, процесам інституціоналізації однорідного меню для всіх радянських громадян сприяли суспільні події першої половини ХХ ст. Мова йде про великі міграційні процеси всередині країни, які відобразились на зведенні всього кулінарного розмаїття самобутніх республік, регіональних територіальних поселень до одного загального знаменника. Відтоді традиційні страви української, єврейської, кавказької, прибалтійської, уральської, сибірської кухонь знаходять своє чільне місце на обідніх столах в тих регіонах, де ще в ХІХ ст. про них нічого не знали. Почала вибудовуватись грандіозна гастрономічна модель своєрідного «melting pot», що призвела до повної уніфікації всесоюзної системи харчування. Російський фахівець І. Глушенко пише, що «радянське громадське харчування було виключно передбачуваним – котлета, яка подавалась на стіл в Іркутську, мало чим відрізнялась від котлети, котра була виготовлена в Москві» [2, с. 84]. Приватні та елітарні підприємства харчування розцінювалися як один із небезпечних осередків індивідуального життя та родюча основа для повернення в суспільне неоднорідне дорадянське минуле.

Проте, реалізація таких завдань, як уніфікація системи харчування та винесення процесу прийому їжі за межі окремого домогосподарства в державне «столове відомство», ще з перших років життя радянської країни раз по раз стикались із серйозними труднощами. Безпосередньо після революції на тлі численних проблем нової країни надзвичайно загострились питання з виробництвом продовольчих товарів і як наслідок, з їхнім постачанням в роздрібну торгівлю. Примітним є те, що згадувані зміни болісно вдарили по добробуту населення. В ті постреволуційні часи саме гастрономічні сюжети (у зв'язку із низьким рівнем життєзабезпечення суспільства) створювали приємні спогади та асоціації, концентрували на собі неабияку увагу звичайних людей. У повісті «Заздрість» Ю. Олеша пише: «Баба торгувала пирогами. Вони були вкриті ковдрою. Вони були такими, що прочахали, ще не відпустивши жару життя, майже лопотали під одіялом, возилися, як цуценята. В ті часи я жив погано, як всі, і такою благодаттю, домовитістю, теплотою дихала та композиція...» [11, с. 24]. Понад те, В. Коротич цитує такий фрагмент із славнозвісних «Дванадцяти стільців»: «...Перед ... внутрішнім оком предстала масивна котлета зі свинини. Вона, як видно, щойно зіскочила зі сковороди. Вона ще шипіла, булькала і випускала пряний дим. Кістка з котлети сторчала як дуельний пістолет...» (цит. за: [5, с. 156]).

Після важких випробувань революційними подіями та громадянською війною високі зразки гастрономії щойно знищеної аристократії та знайомі стандарти продуктового розмаїття за часів царської Росії, щоправда для небагатих, остаточно зводяться нанівець. Окремі соціальні групи живуть за принципом: прожив день, і слава Богу. «В період громадянської війни, – як пишуть Б. Зайцев і В. Шкловський, – у народу залишилось лише два основних продукти – пшоно та вобла» (цит. за: [15]). Прикметно, що цій риби навіть пам'ятник поставили в Астрахані. Звичайно, передусім, як продовольчому регіональному ідентитету, що не зменшує її значення в процесах забезпечення виживання масової людини протягом найбільш кризових періодів радянської історії й в інших регіонах. У нищівному вирі великої суспільної трагедії навіть такий споконвічний продукт – житній хліб, що неодноразово зображувався в роботах видатних митців, талановитих письменників, котрий був затребуваним в якості головної їжі упродовж військових походів, більше того, сприймався на кшталт найвагомішої підстави високого рівня народжуваності у жінок [14], був справжнім дефіцитом.

Дослідники зауважують, що із введенням НЕПу, на тлі загального похвалення економічних відносин відроджується й гастрономія, зокрема її десертна складова у вигляді активної виробничої діяльності майже забутих кондитерських фабрик Абрикосова, Маслянікова, які виготовляють не лише тістечка, шоколад та карамель, а продукують справжні символи підвищення народного добробуту [15]. Разом з тим, загальна логіка нещодавніх революційних подій виявилась вже незворотною, «механіка життя» відповідно до політичних завдань більшовиків остаточно зруйнувала процеси формування в окремих місцях щойно відродженого, проте ще доволі хиткого суспільного комфорту. В новій державі «робітників та селян» особа, яка повноцінно харчувалася, часто викликала підозри і автоматично претендувала на статус ворогу народу. Зміст смітничкового відра міг стати основою для виникнення підозр у ненадійності [6]. На цьому тлі «в умовах «військового комунізму» та адміністративної економіки, – як пише В. Краскова, – народжувалася нова каста людей, які починають себе ідентифікувати із сіллю землі» [6, с. 6-7]. Далі дослідниця продовжує: «НЕП для них був лише завадою. У відродженні вільного ринку вони безпомилково розглядали загрозу своїм портфелям, своїм пайкам, своїм партійним привілеям» [6, с. 7].

Спрацював «залізний закон олігархії», за Г. Моска [8; 9; 10], згідно якого будь-яка державна влада прагне до абсолютизації та монополізації своїх адміністративних повноважень. Не була виключенням й більшовицька політична верхівка, що почала втілювати в життя своє розуміння владного домінування.

Одним з перших кроків у цьому напрямі було введення привілейованого «самозабезпечення». «Перший крок до номенклатурного спецобслуговування було зроблено ще в 1922 році, коли більшовики провели на XII партконференції резолюцію «Про матеріальне становище активних партпрацівників» [6, с. 7], в якому за рахунок внесків рядових членів партії можновладці піднімали стандарти власного побутового комфорту, зокрема продовольчого. «Свіжа радянська знать швидко навчилася жити за власними правилами, створюючи для себе окремі системи лікування, харчування та всього іншого» [5, с. 80]. Втім, це не завадило їй приймати діаметрально протилежні закони для решти, в яких питання особистісного комфорту звичайної людини підмінялися «підкупанням» про інтереси світового пролетаріату та глобальними індустріальними завданнями реформування країни. Як зауважує Л.Сквирський, колективізація 1930-х років остаточно руйнує будь-які натяки на індивідуальність, приватний побут, дореволюційний образ життя, сімейно-шлюбні відносини [15]. Симптоматику таких процесів знову можемо побачити в повісті Ю. Олеси «Заздрість»: «Оголошена війна кухням. Тисячу кухонь можна вважати підкореними... Він (типовий номенклатурний працівник радянського періоду – прим. авт.) об'єднає всі м'ясорубки, примуса, сковороди, крани... Якщо бажаєте, це буде індустріалізація кухонь» [11, с. 16].

Разом з тим, більшовицька влада чудово розуміла доленосність вирішення питання національного харчування, особливо в містах. Саме там завдяки процесам урбанізації концентрувалась велика маса людей, яка сприймалась в якості людського донору (чого коштує відомий сталінський вислів: «Незамінних людей немає») задля реалізації нагальних політичних та економічних завдань ще незміцнілої радянської республіки. З цією метою в 1934 році було створено Наркомат харчової промисловості. Очолити його керівництво було доручено А. Мікояну – одному з довгожителів політикуму СРСР протягом XX століття, який з ентузіазмом та оригінальними власними поглядами¹, безумовно, в межах дозволеного партією вирішував питання розвитку харчової промисловості. Наприкінці 1930-х років ним було видано славнозвісну «Книгу про смачну та здорову їжу» з епіграфом І.Сталіна «Жити стало краще, жити стало веселіше» [6, с. 10]. Ситуація з продовольством дещо стабілізувалась, хоча закріпити її в мирному житті не дозволила Велика вітчизняна війна. В цьому аспекті доцільно підкреслити, що масова мобілізація населення протягом цього народного лихоліття та, насамперед, вирішення питання продовольчого забезпечення на фронтах, коли, як пишуть фахівці (В. В. Похльобкін), бійців з-поміж іншого годували перед початком наступу та після нього, сформували суспільну довіру до польової (громадської) кухні, що посприяло (разом з ініціативами уряду) активізації «зовнішнього харчового простору» на початку другої половини минулого століття.

Хоча, з іншого боку, навіть після перемоги у життєвому світі «homo soveticus» все ще не залишалось місця для продуктового розмаїття. У квітні 2009 р. ми записали інтерв'ю з однієї із безпосередніх свідків повоєнних років. Респондент Г. Дяченко (пенсіонер, 72 р., м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.) згадує саме той період, як один із найбільш важких у продовольчому плані. Вона зауважує, що «безпосередньо після війни багато людей голодували. Ситуація з їжею була вкрай складною, особливо в 1945-47 рр. Готували та їли здебільшого пшоняну кашу та різні рослини. Повоєнний етап мені запам'ятався як один із надзвичайно голодних». Вочевидь, що великі труднощі в організації елементарного раціону харчування середньої людини являли собою похідну об'єктивного характеру. Проте були й суб'єктивні чинники, що зумовили цю ситуацію. Правляча партія ставила перед країною зовсім інші ідеологічні завдання. Незважаючи на той факт, що в 1947 р. починають скасовувати карточну систему та в окремих, перш за все, крупних містах ефективно налагоджується продовольче забезпечення населення, все ж таки представники тогочасного політикуму більше піклувались про боротьбу з «ворогами» народу, ніж про повсякденне меню своїх громадян. Тож не випадково, що «за радянських часів їжа навіть на святковому столі вважалася чимось маргінальним» [12, с. 9].

Попри це, в усі часи, й тоді зокрема, бездоганно діяла відома вербальна формула: «Люди живуть так, як вони їдять». Радянські можновладці це чудово розуміли, тому повністю ігнорувати питання продовольчого забезпечення населення та оминати їх своєю увагою вони не наважувались. Хоча окрім яскравих лозунгів та спорадичної імпульсивності, особливо за хрущовських часів, мало що були здатні запропонувати суспільству. Тож, вже на початку 1960 рр. в СРСР знов загострилась проблема харчового дефіциту. Стандартне меню в закладах мережі громадського харчування дозволяло підтримати фізіологічну працездатність, проте мова про реальну можливість широкого вибору та кулінарні насолоди майже не велась. Більше того, будь-яке потакання гедонізму сприймалося як девіантне, закордонне, буржуазне, вважалось абсолютно неприйнятною формою соціального життя, як наслідок – йому не

¹ А.І.Мікоян з метою знайомства з новітніми харчовими технологіями відвідав США, де з особливою зацікавленістю та неприхованим ентузіазмом намагався перейняти досвід виготовлення морозива. Після повернення на батьківщину налагодження випуску цього продукту стало головним завданням його харчової політики.

знаходилося місця в гастрономічному просторі СРСР. Про це свідчать хрестоматійні сюжети, представлені в численних творах радянських письменників. Як зауважує з цього приводу В. Сердюченко, «максимумом дозволеної їжі та кохання в літературі того часу став стахановський бутерброд та обійми вище поясу» [13]. Враховуючи це, згадаємо, як харчувався герой «Золотого теляти» О. Корейко. По-суті, специфіка його прийому їжі та її склад стали промовистими «істинними» емблемами всього радянського періоду: «Рівно в дванадцять годин Олександр Іванович приступив до сніданку. Він дістав із шухляди заздалегідь очищену сиру ріпу і, чино дивлячись вперед себе, з'їв її. Потім він проковтнув холодне некруте яйце. Холодні некруті яйця – їжа дуже несмачна, і добра, весела людина не стане їх їсти. Втім, Олександр Іванович не їв, а харчувався. Він не снідав, а здійснював фізіологічний процес введення в організм потрібної кількості жирів, вуглеводів та вітамінів» (цит. за: [2, с. 85]).

Зазначимо, що команда економіка радянського гатунку була налаштована виключно на екстенсивний тип виробництва, в межах якого на реальні потреби людей мало зважали. Згадати хоча б жалюгідний стан не лише харчової, але й легкої промисловості. Окрім того, багато фахівців з питань кулінарної історії відзначали, що попри наявність незначної кількості ресторанів в СРСР та сталий попит з боку населення на їхні послуги, кулінарія в них залишала бажати кращого [15]. Лише в 1950-ті рр. окремі з них, особливо у великих містах, вирізнялись наданням продуктів та послуг високоякісної кулінарії. З плином часу, як пише І. Глушенко, «державі було важливо те, наскільки їжа є поживною, наскільки вона відповідає санітарним нормам, сприяючи, відповідно до теорії К. Маркса, відновленню та виробництву робочої сили. І вже зовсім не було важливо, чи смачна вона, чи ні» [2, с. 85].

В подальшому можновладці через редистрибутивну економіку ще більше засвідчили власну неспроможність ефективно керувати різними підсистемами народного господарства, в тому числі й мережею підприємств громадського харчування. Ситуація із залишками закладів ресторанного обслуговування з кожним роком лише погіршувалась, і це незважаючи на неабиякі потуги політичної верхівки через адміністративні методи впливу демонструвати переваги комуністичного устрою та «високі» стандарти якості життя радянської людини. Л. Сквирський наводить такий анекдот: «М. Хрущов якось сказав, що в ресторані «Прага» годують не гірше, аніж у французьких ресторанах, на що американські автори довідника про Москву відповіли, ймовірно, він ніколи не був у Парижі» [15]. Цілком природно, що в умовах продовольчого дефіциту 1960-х рр. кулінарне мистецтво ще більше поглинала загальна економічна депресія та її морфологічний різновид – гастрономічна криза [7].

Попри очевидні недоліки М. Хрущова та інших високопосадовців КПРС в організації господарського життя, про які, до речі, мало хто свідчив публічно, все ж таки геронтократія тієї пори не припиняла перейматись, нехай за залишковим принципом, наявними продовольчими питаннями. Невипадково, що після XX з'їзду КПРС прийняли постанову «Про заходи, спрямовані на поліпшення у сфері громадського харчування» [16]. З огляду на це, поступово стали вибудовувати відповідну інфраструктуру, відкривались нові заводи продтоварів, м'ясокомбінати, птахоферми, рибколгоспи тощо. Хоча населення відчуло поліпшення продовольчої ситуації лише через насичення споживчого ринку курятиною, тоді як яловичина, свинина та риба все ще були на полицях магазинів неабияким дефіцитом. Більше того, керманічі комуністичної партії навіть почали по-іншому, з деякою зацікавленістю дивитись на гастрономічну культуру та харчову промисловість по той бік «залізної завіси». В. Сердюченко пише, що «радянська література... замайоріла закордонними етикетками, сортами шотландського віскі та американських цигарок» [13]. Далі він продовжує: «Таку революцію в кулінарній свідомості співвітчизників розпочав сам М. Хрущов, який побудував у Новоросійську лінію з виробництва «Pepsi-Cola»» [13]. Анонсовані події стали відгомонам недолугої політики радянського керівництва на «подолання науково-технічної відсталості від Заходу не лише в промисловості, але й в побуті» [7, с. 88]. Ставка робилась на автоматизацію процесів із надання населенню різноманітних послуг, зокрема продовольчих. Почали масово впроваджувати в побутове життя технічні засоби, якими «можна вважати автомати з продажу цигарок і сірників, газованої води та молока» [7, с. 88]. На жаль, навіть згадані тенденції промислової мімікрії проіснували недовго, а, отже, не призвели до очікуваного ефекту. Причини цього напрощуд банальні: відсутність підприємливості в економіці, приватної власності в суспільному житті, брак систематичності в професійній діяльності та превентивного стилю мислення в ментальних модусах тогочасної партократії.

Незважаючи на це, в системі радянського господарства існували галузі харчової промисловості, які стали конкурентоздатними на світовому ринку, з успіхом функціонували та приносили суттєві дивіденди своїм повновладним господарям. Вони створювалися, насамперед, навколо національних продуктів, так званих гастрономічних символів нації. Як паста для італійців, фастфуд для американців, суші для японців ставали промовистими національними емблемами та маркерами власної ідентичності, так і чорна ікра натеper викликає в масовій свідомості сучасної людини доволі чіткі стереотипні асоціації. Американська журналістка Д.Бірд пише: «Росіяни дивляться на ці чорні кульки як на символ своєї національної

ідентичності, вони протягом більшої частини своєї історії її з ревністю охороняють, контролюючи торгівлю ікрою з пильністю, яку неможливо пояснити лише її однією грошовою цінністю для нації» (цит. за: [17, с. 17]). Дослідниця продовжує: «Радянська система була відомою своєю неспроможністю налагодити виробництво пристойних телевізорів або адекватно оцінити потреби країни в ковбасі, але якимось чином все це не завадило їй створити розгалужений концерн, який виробляв та продавав вишуканий делікатес заможній західній клієнтурі» (цит. за: [17, с. 18]).

Разом з тим, впритул до розпаду СРСР (та й по його завершенні) для середньої радянської людини брама гастрономічного Едему через очне знайомство з цим національним делікатесом здебільшого була наглухо зачинена. Хоча задля об'єктивності слід сказати, що продовольчі продукти, які з певними складнощами, але все ж таки можна було знайти на полицях радянських магазинів, забезпечували людей від голоду та відповідали всім встановленим державним вимогам якості. Враховуючи це, попри командну економіку до широкого споживача все ж таки доходили окремі товари, котрі, до речі, передають уявлення про гастрономічні смаки епохи. Наприклад, ««ряжанка» – українська простокваша, ...продукт 1960 рр., що існує до цих пір» [7, с. 90]. Разом з тим, м'ясні, молочні вироби та державне прагнення до першості в їхньому виробництві у заочному змаганні з США, яке наочно свідчило про розставлені акценти в харчових пріоритетах, все ще залишались доволі дефіцитними речами. Важливо зауважити, що це змагання зі США закінчилось повним фіаско радянської харчової промисловості. На підтвердження цьому варто згадати трагічні події 1962 р. у Новочеркаську, коли обурених підвищенням цін на харчі мітингарів розганяли військовою силою [3]. Таким чином, у свідомості сучасників, які жили протягом того періоду, подібні гастрономічні ініціативи та смаки, як правило, зводяться нанівець на тлі власних спогадів про тотальний продовольчий мінімум в продуктових магазинах.

На цьому тлі в СРСР виникали відповідні споживацькі патерни. Так, до товару (не лише продовольчого), будь-якої речі ставилися не як до товару, а, скоріше, як до товариша. «Потрібна» споживча соціалізація починалася із самого дитинства. Дитяча поетеса тієї епохи А. Барто у своїх віршах майже на підсвідомому рівні формувала «правильні» алгоритми поведінки в ставленні до речей у адресатів своєї творчості – радянських дітей. Між рядків в окремих її віршах без складнощів можна прочитати, що дитячі іграшки варто цінувати, оберігати їх, інакше отримати нову буде вкрай складно. Теж саме стосувалося й їжі. З огляду на це, можна згадати маленькі оповідання у радянських підручниках для початкових класів в яких вчили цінувати хліб та роботу комбайнера тощо. Безумовно, це позитивна риса – ставитись з повагою до важкої, виснажливої праці та продовольчих товарів, окремі з яких врешті-решт стали промовистими символами народної, зокрема української, культури, мається на увазі хліб. Проте такі інтенції певною мірою були продиктовані не стільки превентивним стилем мислення можновладців, скільки тотальним продуктивним дефіцитом. До речі, подібні настанови шанобливого ставлення до їжі присутні в масовій свідомості українців з давніх-давен. Так, згідно вітчизняних фольклорних традицій, сміялися над хлібом насущним вважалось вкрай аморальним вчинком та різко засуджувалося громадською думкою.

Втім, на сучасному етапі відгомін минулого у формах структурних та культурних «окам'янілостей», насамперед радянського періоду, все ще впливає на деякі моделі споживання та харчові практики, набуваючи при цьому дещо гіперболізованого вигляду. Таке ставлення до товару як до товариша можна побачити по одній лижі на балконі, купі поліетиленових пакунків вдома, які невідомо навіщо зберігаються, раптом колись знадобляться. Так, 29 грудня 2012 року журналісти каналу «1+1» у підсумковому випуску ТСН оприлюднили дані, отримані соціологами ВЦДГД в грудні того ж року, згідно з якими приблизно 87% росіянам притаманний так званий «синдром Плюшкина», тобто майже дев'ять з десяти зберігають у себе вдома непотрібні речі. Зважаючи на це, фахівці-дієтологи напівжартома говорять, що «радянській людині» протипоказано харчуватися за «шведським столом», адже на тлі такого продуктового розмаїття вона з'їсть не скільки їй потрібно, а скільки зможе, тобто із запасом. Як бачимо, радянське минуле та його «архетипи» зі своїми споживацькими патернами доволі суттєво типізують сучасні поведінкові практики.

Отже, за радянських часів політичні, економічні та соціальні чинники впливу на суспільну ситуацію безпосередньо відбивались, в тому числі, й на гастрономічній культурі, зокрема одній з форм її прояву – так званий радянській кухні. Остання виявилась, з одного боку, доволі ефективним інструментом поширення в масовій свідомості офіційно схвалюваної ідеології та відповідної ціннісно-нормативної системи, а з іншого – «лакмусовим папіром» актуальних деформацій та патологій суспільного життя того періоду.

Література:

1. Гиляровский В. Москва и москвичи / В.Гиляровский. – М.: Правда, 1979. – 448 с.
2. Глущенко И. Общепит на Луне / И. Глущенко // Знание-сила. – 2009. – № 10. – С. 82-85.
3. Гриневич В. Молокозаводи, що обгоняли Америку / В.Гриневич // Країна (тижневий журнал). – 2012. – № 145. [http:// gazeta.ua/article/history-journal/molokovozi-scho-obganayali-americu/464601](http://gazeta.ua/article/history-journal/molokovozi-scho-obganayali-americu/464601)

4. Державная В. Православная трапеза. От Масленицы до Пасхи / В.Державная. – СПб.: Глаголь Добро, Азбука-Аттикус, 2011. – 448 с.
5. Коротич В. А. Жили-были-ели-пили / В. А. Коротич // Худож. – формители Б. Ф.Бублик, В. А. Мурлыкин – Харьков: Фолио, 2005. – 317 с.
6. Краскова В. С. Кремлевские свадьбы и банкеты / В. С. Краскова. – Мн: Литература, 1997. – 544 с. .
7. Лебина Н. Меню для девушки с веслом (изобилие по-хрущевски) / Н.Лебина // Родина. – 2003. – № 8. – С. 88-93.
8. Моска Г. Элементы политической науки / Г. Моска // Социс. – 1995. – № 4. – С. 138-147.
9. Моска Г. Элементы политической науки / Г. Моска // Социс. – 1995. – № 5. – С. 134-143.
10. Моска Г. Элементы политической науки / Г. Моска // Социс. – 1995. – № 8. – С. 130-140.
11. Олеша Ю. Зависть. Избранное / Ю. Олеша // Вст. статья В. Б. Шкловского. Примеч. В. В. Бадикова. худ. В. Юрлов. – М.: «Худож. лит.», 1974. – 576 с.
12. Свято в нашому домі / [Упоряд. В. Ю. Келембетова]. – К.: Реклама, 1981. – 120 с. (С.9).
13. Сердюченко В. Русская литература и еда / В. Сердюченко. [Електр. ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/neva/2004/10/se23.html>
14. Симонов, Г. Рожь- источник энергии / Г. Симонов, В. Сысцев // Питание и общество. – 2013. – № 4. – С. 20-21.
15. Сквирского Л. Еда как элемент массовой культуры / Л. Сквирский. [Электр. ресурс] – Режим доступа: <http://lunchonthegrass.livejournal.com/247691.html>
16. Справочно-информационные материалы по документам Российского государственного архива новейшей истории (РГАНИ). Руководящие органы ЦК КПСС. Пленумы центрального комитета ВКП (б) – КПСС (1941, 1944, 1946-1947, 1952-1990 гг.). Путеводитель. – 2004. – Выпуск № 1. [Електр. ресурс] – Режим доступа // guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=208&sid=721069
17. Сэффрон И. Икра. Светлое прошлое и темное будущее великого деликатеса / И. Сэффрон; пер. с англ. М. Сухановой. – М.: КоЛибри, 2006. – 357 с.